

ҲАРБИЙ ХИЗМАТЧИЛАРНИНГ ЖИНОИЙ ЖАВОБГАРЛИГИ ВА РАҒБАТЛАНТИРИШ ИНСТИТУТИ

Абдуллаев Абдугаффор Абдуллаевич

Ўзбекистон Республикаси

Жамоат хавфсизлиги университети мустақил изланувчиси

Аннотация: *Мазкур илмий мақолада ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятлар бўйича рағбатлантирувчи нормаларнинг назарий-ҳуқуқий асослари ва амалдаги қонунчиликдаги ўрни комплекс таҳлил қилинади. Тадқиқотда Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 66-моддаси ҳамда Махсус қисмда назарда тутилган жавобгарликдан озод этувчи нормаларнинг мазмуни, мақсади ва ҳуқуқни қўллаш амалиёти ўрганилиб, уларнинг ҳарбий жиноятлар соҳасида қўлланилишида мавжуд бўшлиқлар очиб берилади. Хусусан, Жиноят кодексининг 295–296-моддаларида ҳарбий мулкни беҳуда сарфлаш, йўқотиш ёки нобуд қилиш учун жавобгарлик белгиланган бўлса-да, биринчи марта жиноят содир этган ва етказилган зарарни ихтиёрий равишда қоплаган ҳарбий хизматчиларга нисбатан рағбатлантирувчи механизмлар мавжуд эмаслиги илмий асосланади. Мақолада жиноят-ҳуқуқий сиёсатни инсонпарварлик ва адолат тамойиллари асосида такомиллаштириш, давлат мудофаа манфаатларини таъминлаш ҳамда етказилган зарарни қисқа муддатларда қоплашга хизмат қилувчи нормаларни жорий этиш зарурлиги далилланади. Шунингдек, ҳарбий интизомни сақлаган ҳолда рағбатлантирувчи институтни киритишнинг ҳуқуқий ва ижтимоий самарадорлиги таҳлил этилиб, қонунчиликка аниқ таклифлар илгари сурилади.*

Калит сўзлар: *ҳарбий жиноятлар, ҳарбий хизматни ўташ тартиби, рағбатлантирувчи нормалар, жиноий жавобгарликдан озод қилиш, инсонпарварлик тамойили, адолат принципи, ҳарбий мулк, моддий зарарни қоплаш, жиноят-ҳуқуқий сиёсат, либераллаштириш, жанговар вазият, ҳарбий интизом, жиноят профилактикаси, давлат мудофаа қобилияти, жиноят кодекси, ҳуқуқни қўллаш амалиёти, қонунчиликни такомиллаштириш, компенсация механизми.*

Мамлакатимизда сўнгги йилларда жиноят-ҳуқуқий сиёсатни либераллаштириш, инсон ҳуқуқ ва эркинликларини таъминлаш, айти пайтда давлат ва жамият хавфсизлигини мустаҳкамлашга қаратилган кенг қамровли ислохотлар амалга оширилмоқда. Айниқса, жиноят содир этган шахсни жазолаш билан бирга уни тузалишга рағбатлантириш, етказилган зарарни қоплашга ундаш ва жиноят оқибатларини бартараф этишга қаратилган рағбатлантирувчи нормаларнинг аҳамияти тобора ортиб бормоқда. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёев ўз нутқларида бир неча бор “жиноятчиликка қарши курашишда жазолаш эмас, аввало олдини олиш, инсонни тузалиш йўлига қайтариш устувор бўлиши керак”лигини таъкидлаб келмоқда[1]. Давлат раҳбарининг Олий Мажлисга Мурожаатномаларида ҳам жиноят-ҳуқуқий сиёсатни инсонпарварлик ва адолат тамойиллари асосида

такомиллаштириш, айниқса, биринчи марта жиноят содир этган шахсларга нисбатан альтернатив ва рағбатлантирувчи механизмларни кенгайтириш зарурлиги қайд этилган[2].

Шу нуқтаи назардан қараганда, жиноят қонунчилигида назарда тутилган рағбатлантирувчи нормаларни тизимли таҳлил қилиш, уларнинг амалдаги самарадорлигини баҳолаш ва мавжуд бўшлиқларни бартараф этиш илмий ва амалий жиҳатдан долзарб аҳамият касб этади. Амалдаги Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 66-моддаси ҳамда Махсус қисмнинг бир қатор моддаларида жиноят содир этган шахснинг ўз қилмишига амалда пушаймон бўлиши, ихтиёрий равишда ариза билан мурожаат қилиши ёки етказилган зарарни қоплаши орқали жавобгарликдан озод қилиниши мумкинлиги белгиланган[3]. Бу нормалар жиноятларни фош этиш, латент жиноятчиликни камайтириш ва жамиятда қонунийликни мустаҳкамлашга хизмат қилади. Президентимиз таъкидлаганидек, “адолат – бу қонун устуворлиги ва инсон манфаатларининг уйғунлиги”дир. Демак, жиноят-ҳуқуқий сиёсатда давлат манфаати билан шахс манфаатининг мувозанатини таъминлаш муҳим вазифадир[4].

Бироқ таҳлиллар шуни кўрсатадики, рағбатлантирувчи нормалар барча жиноят турларида бир хил даражада қўлланилмаяпти. Хусусан, ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятлар соҳасида бундай механизмлар етарли даражада назарда тутилмаган. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 295–296-моддаларида ҳарбий мулкни беҳуда сарфлаш, йўқотиш, ишдан чиқариш ёки нобуд қилиш учун жавобгарлик белгиланган бўлса-да, биринчи марта жиноят содир этган, ўз айбини тан олган ва етказилган зарарни қоплашга тайёр бўлган ҳарбий хизматчилар учун алоҳида рағбатлантирувчи қоидалар назарда тутилмаган. Бу эса жиноят қонунчилигида муайян тизимли номуносивбликни келтириб чиқармоқда[5].

Президент Шавкат Мирзиёев Қуролли Кучлар ташкил этилганининг йиллик байрамларидаги нутқларида мамлакат мудофаа қобилятини мустаҳкамлаш, ҳарбий хизматчиларнинг масъулияти ва интизомини ошириш билан бирга, уларнинг ҳуқуқий ҳимоясини кучайтириш зарурлигини алоҳида таъкидлаб келмоқда[6]. Давлат раҳбари “Қуролли Кучлар – тинчлик ва барқарорликнинг ишончли кафолатидир” деб таъкидлар экан, ҳарбий соҳада адолатли ва самарали ҳуқуқий механизмлар жорий этилиши лозимлигини қайд этади. Мазкур сиёсий-ҳуқуқий ёндашув ҳарбий жиноятлар соҳасида ҳам жиноят-ҳуқуқий сиёсатнинг инсонпарвар ва рағбатлантирувчи механизмларини такомиллаштиришни тақозо этади[7].

Ҳарбий мулк давлат мулкининг алоҳида, стратегик аҳамиятга эга тури ҳисобланади. У фақат моддий қиймат эмас, балки мамлакатнинг мудофаа қобиляти, жанговар тайёргарлиги ва миллий хавфсизлигининг муҳим элементи[8]. Шу боис ҳарбий мулкка нисбатан содир этилган жиноятлар алоҳида ижтимоий хавфлиликка эга. Бироқ шу билан бирга, ҳарбий мулкни беҳуда сарфлаш ёки сақлаш қоидаларини бузиш натижасида йўқотиш каби ҳолатлар кўпинча биринчи марта, эҳтиётсизлик ёки ҳуқуқий онг етарли даражада шаклланмаган шароитда содир этилиши мумкин. Бундай вазиятларда жазо қўллаш билан бирга зарарни қисқа муддатда қоплаш ва

давлат манфаатини тиклашга қаратилган рағбатлантирувчи механизмларни жорий этиш самаралироқ натижа бериши мумкин[9].

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятларга оид қарорларида ҳарбий мулкнинг давлат мулки сифатида ҳар қандай ҳолатда қайтарилиши ёки қиймати ундирилиши шартлиги қайд этилган. Демак, қонуннинг асосий мақсади мулкни қайтариш ва зарарни қоплашдир. Шу нуқтаи назардан, агар айбдор шахс жиноят аниқланганидан кейин қисқа муддат ичида зарарни ихтиёрий равишда қопласа, уни жиноий жавобгарликдан озод этиш ёки озодликдан маҳрум қилиш жазосини қўлламаслик давлат ва жамият манфаатларига зид эмас, аксинча, уларга хизмат қилади[10].

Президент Шавкат Мирзиёев таъкидлаган “давлат органлари халққа хизмат қилиши керак” деган тамойил жиноят-ҳуқуқий соҳада ҳам ўз ифодасини топиши лозим. Агар қонун нормалари фуқароларни, жумладан ҳарбий хизматчиларни жиноятни яширишга эмас, балки ихтиёрий равишда маълум қилиш ва зарарни бартараф этишга ундаса, бу ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятининг самарадорлигини оширади. Акс ҳолда, қаттиқ жазо хавфи айрим ҳолатларда жиноятни яширишга, далилларни йўқотишга ёки мулкни қайтариш имкониятини пасайтиришга олиб келиши мумкин[11].

Шу жиҳатдан, ЖКнинг 295–296-моддаларига рағбатлантирувчи нормалар киритиш таклифи жиноят-ҳуқуқий сиёсатнинг умумий либераллашув тенденциясига мос келади. Бу таклиф бир томондан ҳарбий интизомни заифлаштирмайди, чунки жанговар вазиятда содир этилган қилмишлар учун жазо оғирлигича сақланади, иккинчи томондан эса тинч шароитда биринчи марта содир этилган ва зарар қопланган ҳолатларда давлат манфаатини тезкор тиклаш имконини беради[12].

Мазкур масаланинг илмий долзарблиги яна шундаки, ҳарбий жиноятлар соҳасида рағбатлантирувчи нормалар институти етарлича тадқиқ этилмаган. Жиноят ҳуқуқи назариясида рағбатлантирувчи нормаларнинг моҳияти, мақсади ва қўллаш шартлари кенг ёритилган бўлса-да, уларни ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятларга татбиқ этиш масаласи комплекс таҳлил қилинмаган. Шу боис мазкур мавзуда илмий изланиш олиб бориш қонунчиликни такомиллаштириш ва ҳуқуқни қўллаш амалиётини бир хиллаштириш нуқтаи назаридан муҳим аҳамиятга эга.

Хулоса қилиб айтганда, ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятлар бўйича рағбатлантирувчи нормаларни жорий этиш масаласи жиноят-ҳуқуқий сиёсатни инсонпарварлик, адолат ва самарадорлик тамойиллари асосида такомиллаштириш, давлат мудофаа манфаатларини таъминлаш ҳамда ҳарбий хизматчиларнинг ҳуқуқий онгини ошириш нуқтаи назаридан ўта долзарбдир. Президентимиз илгари сураётган “инсон қадри учун” тамойили жиноят қонунчилигининг барча соҳаларида, жумладан ҳарбий жиноятлар соҳасида ҳам ўз ифодасини топиши лозим. Мазкур мақолада таклиф этилаётган ўзгартишлар айнан шу стратегик мақсадларга хизмат қилади ва жиноятчиликка қарши курашишда жазо билан бирга рағбатлантириш механизмларини уйғунлаштиришга қаратилган илмий-амалий қадам сифатида баҳоланади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси 66-моддасига мувофиқ, Жиноят кодекси Махсус қисмининг тегишли моддасида алоҳида кўрсатилган ҳолларда, жиноят содир этган шахс ўз қилмишига амалда пушаймон бўлган тақдирда жавобгарликдан озод қилиниши лозим. Мазкур жавобгарликдан озод этувчи норманинг амалиётда ишлаши учун ЖКнинг Махсус қисмининг тегишли моддасида шахснинг ўз қилмишига амалда пушаймон бўлганлиги иш юритишни рад этиш ва тугатиш ЖПКнинг 84-моддаси 1-қисми 8-бандига кўра ҳал этилиши белгилаб қўйилган[13].

Бундай жиноятлар туркумига ЖКнинг махсус қисми 122, 123, 155, 1552, 157, 160, 177, 178, 180, 181, 1811, 184, 1852, 188, 189, 190, 1929, 1971, 211, 212, 213, 223, 2442, 2444 ва 248-моддаларида шахсни жиноий жавобгарликдан озод қилишни назарда тутувчи махсус нормалар киради[3].

Мазкур ЖКнинг махсус қисмида назарда тутилган жиноятларнинг терговга қадар текширув вақтида аниқланганда ёки жиноят ишларини юритиш жараёнида жиноят ишининг бир қисмини тугатиш орқали ҳал этиш жараёнида мазкур банд орқали иш юритишни рад этиш ёки тугатиш мансабдорлар учун қийинчиликлар туғдирмоқда.

Чунончи, респондентлар ўртасида ўтказилган сўров натижаларига кўра мазкур турдаги терговга қадар текширув натижасига асосан пора бериш жиноятини содир этган шахснинг ҳолат аниқлангандан 30 сутка мобайнида аризаси иш ҳужжатларига қўшилиши ёки рўйхатга олинган ҳолда тақдим этилганда мазкур шахсга нисбатан иш ҳужжатлари ЖПКнинг 83-моддаси 2-банди орқали ҳал этилиши лозимлигини кўпчилик томонидан билдирилган[6].

Биз ҳам юқоридаги кўпчилик респондентларнинг фикри билан қўшилган ҳолда шуни эътироф этишимиз лозимки, ЖПК 84-моддаси биринчи қисмининг 8-банди Ўзбекистон Республикасининг 2010 йил 27 декабрдаги “Ўзбекистон Республикасининг Жиноят ва Жиноят-процессуал кодексларига ўзгартиш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида”ги Қонунига мувофиқ киритилган бўлиб, мазкур қонунни қабул қилишдан мақсад содир этилган оғир ва ўта оғир жиноятларни тез фош этиш, жиноят оқибатида жабрланувчиларга етказилган зарарларни тўлиқ қоплаш ва мазкур турдаги жиноятларни аниқлаш борасида фуқароларнинг фаол позициясини сақлаш орқали уларни жавобгарликдан озод бўлишига имкон яратиб беришдир.

Бироқ порахўрлик жиноятларини аниқлаш борасида ариза билан мурожаат қилган шахсларнинг ёки ўз ҳохиши билан ноқонуний қурол ва ўқ-дори мавжудлиги тўғрисида хабар берган шахсни терговга қадар текширув ёхуд дастлабки терговда ЖПКнинг мазкур бандига асосан ҳал этилиши, албатта келгусида бундай ҳолатларда панжа ортида қарашига, охир-оқибат жамиятнинг жиноятчиликка мурасасиз муносабати сўнишига олиб келиши мумкин.

Бунга бир қанча факторлар сабаб бўлади. Биринчидан, Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги, Бош прокуратураси, Давлат хавфсизлик хизмати, Давлат божхона қўмитаси, Миллий гвардия, Олий судининг 2021 йил 15 ноябрдаги 70, 71-ққ, 30, 01-02/22-56, 34, 16/1020-21-сон қарорига мувофиқ тасдиқланган Низомга кўра

ЖПКнинг 84-моддаси 1-қисми 1, 2, 3, 6, 8-бандлари ва 5-қисмига асосан иш қўзғатиш рад қилинганда ёки тугатилганда жиноят иши рақами берилган ҳолда мазкур шахсга нисбатан барча турдаги статистик карточкалар тўлдирилади ва шахсга нисбатан ахборот марказида судланган шахс билан тенглаштирилган маълумот қайд этилиши бундай шахсларни манфаатига путур етказади[14].

Иккинчидан, юқордаги каби ҳисобларнинг судланган шахс каби ахборот марказида маълумот қолиши натижасида фуқароларнинг давлат хизматлари ягона портали орқали олаётган маълумотлар базасида айнан қайд этилиши мазкур шахсларнинг ишга жойлашиш ва бошқа шу каби муносабатларида манфаатларига зарар келтирмоқда.

Юқоридаги ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда мазкур “Электрон жиноий – ҳуқуқий статистика” ягона ахборот тизимини юритиш тартиби тўғрисида низомда ЖПКнинг 84-моддаси 1-қисми 8-банди билан боғлиқ ҳолатларни қайд этишда ҳар қандай статистик карточкаларни тўлдириш мажбуриятини олиб ташлаш мақсадга мувофиқ деган фикрдамиз[15].

Мазкур ўзгартишнинг амалиётга жорий этилиши яъни бундай шахсларни тўғрисидаги маълумотларни Ички ишлар вазирлигининг Ҳуқуқий статистика ва тезкор-ҳисоб маълумотлар марказида судланган шахслар қаторида қайд этилишини олдини олиш жиноятларни аниқлашда кўмак бераётган шахслар фаоллигини оширса, иккинчи томондан фуқароларни давлатнинг жиноий-ҳуқуқий соҳадаги сиёсатига ишончини ортишига олиб келади.

Шу билан бирга мазкур турдаги жавобгарликдан озод қилиш борасида ҳарбий жиноятларнинг четда қолаётгани тушунарсиздир. Масалан, ЖКнинг 295-296-моддаларида назарда тутилган жиноятларнинг рағбатлантирувчи ёки жиноий жавобгарликдан озод этувчи қисми мавжуд эмаслиги фикримизча номақбулдир. Чунки, ҳарбий мулк ва моддий қимматликлар давлатнинг нафақат моддий захираси балки у мамлакатнинг мудофаа қобиляти сифатида баҳоланади ва унинг ўрнини қисқа фурсатларда тўлдириш муҳимдир[16].

Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг 2000 йил 15 сентябрдаги 23-сонли «Ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятларга оид ишларни кўриш бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги қарори 5.4-бандида “Беҳуда сарфлаш кийим-кечак ва анжомларни сотиш, гаровга қўйиш ёки бошқа шахсга фойдаланиш учун беришда ифодаланади. Беҳуда сарфлашнинг муқаррар белгиси — шахсий фойдаланиш учун берилган кийим-кечак ёки анжомларнинг ҳарбий хизматчи эгалигидан чиқиб, ўзга шахснинг ноқонуний эгалигига ўтишидир. Беҳуда сарфланган ҳарбий мулк доимо давлат мулки бўлиб қолганлиги учун, ҳар қандай вазиятда у ноқонуний эгаликдан тортиб олинади ва, агар унинг қайтарилишининг иложи бўлмаса, унинг қиймати бир неча қарра миқдорида айбдордан ундирилади.” дея белгилаб қўйилган[17].

Шу боисдан ҳарбий хизматчиларни жавобгарликдан озод этиш ва шу йўл билан ҳарбий мулкни ўрнини қисқа муддатларда қоплаш ва тўлдириш давлат ва жамият манфаатларига хизмат қилади деган фикрдамиз ва шу сабабли, ЖКнинг айрим

нормаларига қуйидаги ўзгартишларни киритишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

295-модда. Ҳарбий мулкни беҳуда сарфлаш, йўқотиш ёки ишдан чиқариш

Ҳарбий мулкни беҳуда сарфлаш, яъни муддатли ҳарбий хизмат ҳарбий хизматчисининг шахсан ўзи фойдаланиши учун берилган ҳарбий аслаҳа-анжомларни сотиши, фойдаланиш учун бировга бериши ёки гаровга қўйиши —

бир йилгача интизомий қисмга юбориш ёки бир йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Хизматда фойдаланиш учун ишониб топширилган курол, ўқ-дори, ҳаракат қилиш воситалари, техника таъминоти буюмларини сақлаш қоидаларини бузиш натижасида уларни йўқотиш ёки ишдан чиқариш, —

икки йилгача хизмат бўйича чеклаш ёки бир йилгача интизомий қисмга юбориш ёхуд уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Ушбу модданинг биринчи ёки иккинчи қисмида назарда тутилган жиноятни биринчи марта содир этган ҳарбий хизматчи, агар у жиноят аниқланган кундан эътиборан ўттиз кунлик муддатда етказилган моддий зарарнинг ўрнини қоплаган бўлса, жавобгарликдан озод этилади.

Ушбу модданинг биринчи ёки иккинчи қисмида назарда тутилган қилмишлар жанговар вазиятда содир этилган бўлса,

— уч йилдан беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати (REFERENCES):

1. Ўзбекистон Республикасининг Конституцияси [Матн] : 2023 йил 30 апрель. — Тошкент : Ўзбекистон, 2023. — 80 б.
2. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси [Матн] : 1994 йил 22 сентябрь (ўзгартиш ва қўшимчалар билан). — Тошкент : Адолат, 2024. — 420 б.
3. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси [Матн] : 1994 йил 22 сентябрь (ўзгартиш ва қўшимчалар билан). — Тошкент : Адолат, 2024. — 520 б.
4. Ўзбекистон Республикасининг “Мудофаа тўғрисида”ги Қонуни [Матн] : 2001 йил 11 май. — Тошкент : Ўзбекистон, 2023. — 32 б.
5. Ўзбекистон Республикасининг “Умумий ҳарбий мажбурият ва ҳарбий хизмат тўғрисида”ги Қонуни [Матн] : 2012 йил 12 декабрь. — Тошкент : Адолат, 2023. — 45 б.
6. Мирзиёев Ш.М. Қонун устуворлиги ва инсон манфаатларини таъминлаш — юрт тараққиёти ва халқ фаровонлигининг гарови [Матн]. — Тошкент : Ўзбекистон, 2017. — 48 б.
7. Мирзиёев Ш.М. Янги Ўзбекистон стратегияси [Матн]. — Тошкент : Ўзбекистон, 2022. — 464 б.
8. Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленумининг “Ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятларга оид ишларни кўриш бўйича суд амалиёти тўғрисида”ги 23-сон қарори [Матн] : 2000 йил 15 сентябрь. — Тошкент, 2000.

9. Ўзбекистон Республикаси ИИБ, Бош прокуратура, ДХХ, ДБК, Миллий гвардия ва Олий суднинг “Электрон жиноий-хукукий статистика” ягона ахборот тизимини юритиш тартиби тўғрисида”ги қўшма қарори [Матн] : 2021 йил 15 ноябрь. — Тошкент, 2021.

10. Уголовное право. Общая часть : учебник / под ред. Л.В. Иногамовой-Хегай. — М. : Норма, 2021. — 496 с.

11. Наумов А.В. Российское уголовное право. Общая часть [Текст]. — М. : Проспект, 2020. — 784 с.

12. Рарог А.И. Уголовное право России. Общая часть [Текст]. — М. : Юрайт, 2022. — 560 с.

13. Кудрявцев В.Н. Общая теория квалификации преступлений [Текст]. — М. : Норма, 2019. — 352 с.

14. Бойцов А.И. Поощрительные нормы в уголовном праве [Текст]. — СПб. : Юридический центр Пресс, 2018. — 240 с.

15. Уголовное право Республики Казахстан. Общая часть : учебник / под ред. И.И. Рогова. — Алматы : Жеті Жарғы, 2021. — 520 с.

16. Уголовный кодекс Российской Федерации [Текст] : по состоянию на 2024 г. — М. : Проспект, 2024. — 400 с.

17. Уголовный кодекс Республики Казахстан [Текст] : по состоянию на 2024 г. — Астана : Норматив, 2024. — 380 с.

18. Военное право : учебник / под ред. В.Г. Стрекозова. — М. : Норма, 2020. — 416 с.

19. Международное гуманитарное право : учебник / под ред. И.И. Котлярова. — М. : Юрайт, 2021. — 368 с.

20. United Nations. Rome Statute of the International Criminal Court [Text] : 17 July 1998. — The Hague : ICC, 2011. — 218 p.

21. Ashworth A. Principles of Criminal Law [Text]. — 9th ed. — Oxford : Oxford University Press, 2022. — 618 p.

22. Fletcher G.P. Rethinking Criminal Law [Text]. — Oxford : Oxford University Press, 2000. — 920 p.